

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ז

עורכים:

יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ ונדב פרנקל

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשפ"ה (2025)

ועדת מערכת

פרופ' אסתי אשל | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר ציונה בן גדליה | מו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
פרופ' בעז זיסו | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר יחיאל זלינגר | רשות העתיקות
עמיחי נעם, בנימין טרופר | בית ספר שדה כפר עציון
עמוס סבח | רשות הטבע והגנים
פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן | אוניברסיטת בר אילן

כתב עת זה יוצא במימון:

המכון לחקר תולדות הצינונות ביחידת המדען הראשי בקרן קיימת לישראל
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
המחלקה ללימודי ארץ ישראל על שם מרטיין (זוס) אוניברסיטת בר אילן
מו"פ מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
רשות הטבע והגנים — מחוז יהודה ושומרון (קמ"ט שמורות טבע ופארקים)
רשות העתיקות
עמותת בני גוש עציון

רשות
העתיקות
ISRAEL ANTIQUITIES AUTHORITY

מרכז היסטורי
לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
Jerusalem Epigraphic Center of Jewish History

מנהל אזורי

רשות
הטבע
והגנים

קרן קיימת לישראל
KKL - JNF

מו"פ אזורי מזרח
יו"ש ובקעת הירדן

האגף
לחקר
היהדות
העתיקה
המכון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה

משרד החינוך

המחלקה ללימודי ארץ
ישראל וארכיאולוגיה
ע"ש מרטיין (זוס)
המחלקה למדע היהדות
אוניברסיטת בר אילן

© כל הזכויות שמורות לבית ספר שדה כפר עציון, תשפ"ה (2025)
ISSN 2707-6393

הוצאה לאור: הוצאת ספרים 'עציון', בית ספר שדה כפר עציון
תמונות על העטיפה באדיבות ישיב גלר

עורכים: יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ ונדב פרנקל
עריכה לשונית: שירה עבאדי
עיצוב גרפי: סטודיו ולדמן
הדפסה: דפוס העיר החדשה, ירושלים

תוכן העניינים

5	בפתח הקובץ
7	הקדמת העורכים
9	נועם בר דוד כתובות מרשה בבחינה חישובית: סטטיסטיקה ומרחב
21	עזריאל יחזקאל ואירנה זילברבוד גילוייה של מנהרה החוצה את קו פרשת המים הארצי בתוואי אמת המים העליונה לירושלים ומשמעותה
43	ארז גירון חידת האנטוניה – יציאה מהסבך
65	יוסף שפייזר, בועז זיסו ויחיאל זלינגר מבט חדש על סביבות ירושלים בתקופה הרומית התיכונה
85	עמיחי שוורץ עניין של השקפה – לתולדות האתר נבי יקין, ממזרח לחברון
109	מיכאל טשרנין הרודיון וסביבתו בראשית התקופה העות'מאנית לאור המקורות הכתובים
139	ערן גליק יריחו: צליינים, תיירים ויהודים בעיר התמרים משלהי התקופה העות'מאנית ועד סוף המנדט הבריטי בארץ ישראל
165	דבורה גלעדי ההנצחה הכושלת של סוגת ספרי הזיכרון לחללי חברון בתרפ"ט
193	יורם אלמכיאס מה ל'זקן' בעיר האבות? עלילות גדוד העבודה בהרי חברון
213	יוסי שפנייר "מוצלי אש-עציון" – קורות ספרי התורה של גוש עציון בעלייה להתיישבות, במלחמה, בשבי ובתקומה
235	סימביקה פרומין, אהרן מאיר, עמית דגן, מריה ינוחניה, אהוד ויס צמחי הפולחן בגת פלשתים – עדות ממקדשי שפת נחל האלה
257	עמוס פרומקין המשבר האקלימי הקודם – התקופה הבין-קרחונית האחרונה בישראל
273	רשימת משתתפים
5*	תקצירים באנגלית

בפתח הקובץ

קובץ מחקרים זה יוצא לרגל כנס מחקרי ארץ יהודה התשיעי, ומסכם את דברי שני הכנסים שנערכו בשנתיים האחרונות. אנו שמחים על הכנס ועל כתב העת, שהפכו כבר למסורת, ומציבים לנו רף גבוה של פעולה בשדה המחקר המשלימה את היכרותנו עם ארץ יהודה. לזכרו של ד"ר דוד עמית ז"ל, ארכיאולוג, מדריך, חוקר ומנהל בית ספר שדה, אנו ממשיכים בעשייה של יצירה מדעית לצד הנחלת המורשת לציבור. בקובץ שאתם אווזים בידיכם כונסו, בעזרת המערכת האקדמית של הכנס, שנים עשר מאמרים שטרם פורסמו, המאירים זוויות נוספות ובלתי ידועות על ארץ יהודה.

הקובץ, כמו גם הכנס, מחולק תמיד לשלוש קטגוריות: ארכיאולוגיה, מדעי הטבע ועת חדשה. החיבור בין המרכיבים השונים של הקובץ מאפשר מבט רחב יותר על תחום ידיעת הארץ. לפיכך, בקובץ אחד תוכלו לקרוא על הצעה חדשה לזיהויה של מצודת האנטוניה, על חידושים בחקר אמות המים לירושלים מימי הבית השני, ולצד זה מאמרים על ספרי התורה של גוש עציון שהובאו עם תושבי הקיבוצים לשבי ועל ספרי הזיכרון שנכתבו ביישוב העברי בארץ ישראל לזכר חללי פרעות תרפ"ט.

זה המקום גם להודות לצוות ההיגוי, אשר משקיע רבות מזמנו כדי לקדם את כתב העת ואת הכנס המלווה אותו: פרופ' אסתי אשל, ד"ר ציונה בן-גדליה, פרופ' בועז זיסו, פרופ' יוסי לשם, עמוס סבח, פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן ובנימין טרופר, ולעורכים ד"ר יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ וד"ר נדב פרנקל.

הוצאתו של כתב העת תוך כדי מלחמת חרבות ברזל, ותוך כדי גיוסם של חלק מהעורכים ומהכותבים לשירות מילואים ממושך, מעידה על חוסנו של בית ספר שדה ועל חשיבותו של מחקר ולימוד ידיעת הארץ גם בזמנים של סופה וסער, בבחינת 'עם שאינו יודע את עברו, ההווה שלו דל ועתידו לוט בערפל'. אנו מתפללים לשיבת החטופים שעוד מוחזקים ברצועת עזה, ולניצחון מהיר במלחמה בכל החזיתות.

בברכת קיץ טוב,

עובד גמלא ועמיחי נעם, בית ספר שדה כפר עציון

אייר תשפ"ה (2025)

הקדמת העורכים

הקובץ 'מחקרי ארץ יהודה' יוצא לאור זו הפעם השביעית, לאחר הפסקה בת שנה בשל מלחמת חרבות ברזל, וגיוסם של חלק מהכותבים והעורכים לשירות מילואים. בקובץ מוגשים מחקרים חדשים העוסקים בארץ יהודה מתחומי מחקר שונים: ארכיאולוגיה, גיאוגרפיה היסטורית, היסטוריה, ומדעי הטבע. רוב המאמרים מבוססים על הרצאות שניתנו בכנסים שנערכו בבית ספר שדה כפר עציון בשנים תשפ"ג-תשפ"ה, ולצידם מאמר עצמאי.

שנים עשר המאמרים המופיעים בקובץ עברו שיפוט בידי קוראים חיצוניים ועריכת לשון מוקפדת, כמקובל בכתיבי עת מדעיים. הם מסודרים בחלוקה לשלושה תחומי מחקר, ברצף כרונולוגי: שישה מאמרים עוסקים בארכיאולוגיה ובגיאוגרפיה היסטורית; ארבעה דנים בעת החדשה; ושניים בעולם הטבע.

המאמר הראשון בשער הארכיאולוגיה מציע ניתוח מחודש לממצאים ישנים. במאמר בוחן נועם בר דוד את הכתובות שהתגלו במרשה שבשפלת יהודה בכלים חישוביים. השימוש במתודה המתקדמת שופך אור על המבנה החברתי ועל החיים העירוניים בעיר בתקופה ההלניסטית. המאמר השני עוסק במשמעות גילוי מנהרה חצובה בתוואי אמת המים העליונה לירושלים. המחקר, שנערך בידי עזריאל יחזקאל ואירנה זילברבוד, תורם נדבך של ידע נוסף לנושא, שהיה אחד מתחומי המחקר הראשונים שבהם עסקו מדריכי בית ספר שדה כפר עציון לאחר הקמתו. יעדה של מערכת האמות – ירושלים – הוא נושא המאמר השלישי. במאמר מציע ארז גירון פתרון חדש לשאלה מרכזית הקשורה לטופוגרפיה העירונית של ירושלים בשלהי ימי בית שני, מיקומה של מצודת האנטוניה. מליבה של ירושלים בתפארתה מוביל המאמר הרביעי אל הפריפריה העירונית לאחר חורבן הבית השני. במחקר המקיף, המבוסס על ניתוח מרחבי, בוחנים יוסף שפיזר, בועז זיסו ויחיאל זלינגר את המערך היישובי בסביבות ירושלים בתקופה הרומית התיכונה ואת השינויים שעבר בעקבות המרד הגדול.

שני מאמרים הוקדשו למחקרים גיאוגרפיים-היסטוריים מימי הביניים, הבוחנים אתרים בנופי הספר של ארץ יהודה. המאמר הראשון מוקדש לאתר נבי יקין, מדרום מזרח לחברון. במאמר מציע עמיחי שוורץ סקירה היסטורית מקיפה של תולדות האתר, והתפתחות המסורות הקשורות אליו, בהקשר למיקומו במרחב. המאמר השני מוקדש להרודיון וסביבתו בראשית התקופה העות'מאנית. המחקר, הכולל סקירה היסטורית של מגוון מקורות כתובים מסוגות שונות, מאיר תקופה עלומה שבמהלכה עברה סביבה זו שינוי ניכר.

היבטים שונים בהיסטוריה של ארץ יהודה בעת החדשה מוצגים בארבעה מאמרים, העוסקים בתובנות חדשות על אירועים מהמאה הקודמת. המאמר הראשון עוסק בתיירות ליריחו ובהשפעותיה החברתיות והכלכליות על המרחב. במאמר בוחן ערן גליק את המבקרים השונים בעיר בין שלהי התקופה העות'מאנית לסוף המנדט הבריטי, תקופה שכמעט לא נחקרה בתולדות העיר החשובה. יריחו היא אבן בוחן להתפתחות התיירות בארץ ישראל כולה עם ראשיתה של העת החדשה, על היבטיה הלאומיים, הדתיים והכלכליים.

במאמר השני בוחנת דבורה גלעדי את הנצחת חללי פרעות תרפ"ט בעיר חברון באמצעות סקירת ארבעה ספרי זיכרון שראו אור סמוך לטבח, כאשר כל ספר הדגיש זווית אחרת בפרעות ובזיכרון הנרצחים. ספרים אלו לא זכו להצלחה, ובמחקרה מציעה גלעדי סיבות לכישלון דרכו היא לומדת על ניסיונם של היישוב היהודי בארץ ומוסדותיו להפיק לקחים מהפרעות. מאמר נוסף מוקדש גם הוא לעיר האבות חברון, ובו דן יורם אלמכיאס במפגש בין חדש וישן, בין חברי גדוד העבודה והקהילה היהודית בעיר. במאמר הוא מצביע על החותם המשמעותי, אך הסמוי, שהותיר המפגש בליבם של חברי גדוד העבודה. המאמר הרביעי בשער זה מוקדש לקורות ספרי התורה שהשתייכו לקיבוצי גוש עציון לפני מלחמת העצמאות. הסקירה מעניקה מבט מזווית לא שגרתית על ההיסטוריה ההתיישבותית של גוש עציון משלבי הקמתו ועד לאחר מלחמת העצמאות, ומדגישה את הסמליות שייחסו קהילות קיבוצי הגוש לספרי התורה בימי השבי והחורבן, ואף בזמן החזרה למדינת ישראל בתום תקופת השבי.

שני מחקרים הוקדשו לתחומי מדעי הטבע. הראשון מסכם מחקר ארכיאולוגי-בוטני שנערך בידי סימביקה פרומין, אהרן מאיר, עמית דגן, מרינה ינוחנה ואהוד ויס, שבו נבחנו שרידים בוטניים שנמצאו במקדשי העיר התחתית של תל צפית, המזוהה כגת פלשתים. המחקר מאיר את מנהגי הפולחן של התרבות הפלשתית בתקופת הברזל, היבט משמעותי בחייהם של בני הזמן, אשר הידע הקיים על אודותיו מועט. במאמר השני מוצג שחזור אקלימי של התקופה הבינ־קרחונית האחרונה (116,000–131,000 שנה לפני זמננו), שבוצע בידי עמוס פרומקין. הוא כולל ניתוח איזוטופי של משקעי מערות ומחוזונים נוספים, והשלכותיו משמעותיות גם להתמודדות עם שינויי אקלים הצפויים בעתיד.

ברצוננו להודות לכותבי המאמרים שנרתמו למלאכה, העלו על הכתב את חידושיהם, והעמידו לרשותנו את מחקריהם החשובים. תודתנו שלוחה גם לקוראים החיצוניים שקראו והעירו את הערותיהם. לרשות העתיקות, לקרן קיימת לישראל, למרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה, לקמ"ט שמורות טבע ופארקים במנהל האזרחי, לרשות הטבע והגנים, למו"פ מזרח, למחלקה ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בר אילן על שם מרטינ (זוס) ולאגף לתרבות יהודית על תמיכתם, שסייעה בהוצאת קובץ זה. תודה גדולה נתונה לשירה עבאדי על עריכה לשונית מוקפדת ולסטודיו ולדמן על עבודת העיצוב, העימוד וההבאה לדפוס. תודה אחרונה להנהלת בית ספר שדה כפר עציון, לעובד גמלא המנכ"ל ולעמיתי נעם הסמנכ"ל, על תמיכה, סיוע, והצבת רף גבוה למחקר ולהיכרות מעמיקה עם ארץ יהודה גם בעת מלחמה. אנו מקווים ומתפללים כי כאשר קובץ זה יראה אור יהיו החטופים בחיק משפחותיהם.

העורכים,

ד"ר יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ, ד"ר נדב פרנקל

יריחו: צליינים, תיירים ויהודים בעיר התמרים משלהי התקופה העות'מאנית ועד סוף המנדט הבריטי בארץ-ישראל

ערן גליק

פתיחה¹

בראשית שנות ה־80 של המאה ה־20 נבנה במרחב יריחו, בסמוך לכפר א־ריחא – יישוב הקבע היחיד באזור – מבנה אבן ראשון. הייתה זו 'האכסניה הרוסית', שנבנתה כדי לשרת את המוני הצליינים שהגיעו לטבול בנהר הירדן הסמוך. עשור מאוחר יותר נפתח ליד האכסניה מלון ראשון בשם 'ירדן'. שני מבנים אלה מסמנים את המעבר של מרחב יריחו לעידן התיירות המודרנית ולאזור הקולט מגוון רחב של מבקרים. התהליך שהתרחש במרחב יריחו הוא, במידה רבה, דוגמה רגיונלית להתפתחותם של שירותי התיירות בארץ ישראל כולה בתקופה הנדונה.²

מאמר זה עוסק בצליינים, בתיירים ובביקורי יהודים במרחב יריחו בשלהי התקופה העות'מאנית ובמהלך השלטון הבריטי בארץ ישראל. במסגרת זו נבקש לברר מה היו הסיבות שהביאו לכך שמרחב זה הפך, תוך זמן קצר יחסית, מכפר נידח בפרובינציה של אימפריה באחרית ימיה לעד תיירותי. אילו שינויים חלו בו? אילו אתרים עניינו את המבקרים באזור? מה היו המאפיינים של אותם מבקרים? מי היו סוכני השינוי שהתחולל במרחב? על יריחו ועל סביבתה כמעט שלא נכתבו מחקרים, לא כל שכן מחקרים העוסקים בשירותי התיירות שהתפתחו באזור בעת החדשה.³

חלקו הראשון של המאמר עוסק באמונה – המניע העיקרי להגעת המבקרים למרחב יריחו – ובפיתוח התשתית שאפשרה להם להגיע לאזור. בחלקו השני נברר מי היו המבקרים במרחב בשלהי התקופה העות'מאנית, מה הייתה מטרת ביקורם באזור, ומה נגלה לעיניהם כשהגיעו לשם. בחלק השלישי נבחן כיצד התפתחו שירותי הלינה לצליינים ולתיירים ביריחו. החלק הרביעי עוסק בביקורי יהודים ביריחו באותה תקופה. בחלק החמישי נדון בביקורי תיירים ויהודים ביריחו לאחר הכיבוש הבריטי, ובחלק השישי והאחרון נעסוק בהשפעת ההתנגשויות בין ערבים ליהודים על הביקורים של האחרונים במרחב.

רקע: אמונה והיסטוריה

יריחו נזכרת בתנ"ך בעיקר במכלול האירועים של חציית הירדן והגעת בני ישראל לגלגל, הסמוכה ליריחו, סיפור המרגלים ונפילת חומות העיר (יהושע ג–1). במעיין אלישע (עין אל סולטאן), חולל הנביא אלישע נס בהמתיקו מי מעיין מלוחים (מלכים ב ב: 9–22). לפי המסורת הנוצרית התרחשו ביריחו שני אירועים: נס ריפוי של עיוור בידי ישו, ושהותו בבית המוכס זכאוס (לוקס יט: 1–9). האתר החשוב ביותר באזור בעבור המאמינים הנוצרים הוא נהר הירדן, הנמצא קילומטרים ספורים מזרחית ליריחו. בנהר זה, לפי המסורות הנוצריות

הוטבל ישו על ידי יוחנן. בלי לנצרות (לוקס ג:21-23). ההטבלה היא ציון דרך משמעותי בחיי ישו ובאמונה בו, והיא מסמלת שני מושגי מפתח נוצריים: תשובה וגאולה. מכוח האמונה הגיעו לארץ ישראל צליינים. קרבתו של נהר הירדן לירושלים – המושא המרכזי של מסעם – הפכו אותו ליעד נגיש עבורם באופן יחסי לאתרים נוצריים אחרים בארץ, דוגמת נצרת או אזור הכנרת. עבור הצליינים התמזגו המקומות שהתקדשו בתנ"ך עם אלה שהתקדשו בברית החדשה. כך למשל אוחד סיפור חציית הירדן של בני ישראל עם הטבלתו של ישו בירדן. עדויות של צליינים מן המאה ה' מעלות כי כבר אז נחגג בירדן חג ההתגלות ('אפיפאניה' ביוונית), המסמל בכנסיות המזרחיות את הטבלתו של ישו בירדן, בנוכחות קהל רב. במאה ה"ב נוצק דפוס 'לוח השנה הצלייני', ובו צוין גם 'צום הארבעים' (Quadragesima) בין פברואר למרץ. אז עלו מאמינים להר הקרנטל, שם לפי המסורת ניסה השטן לפתות את המושיע הנוצרי (ניר 2012: 32-34; פרידמן תשנ"ג: 128-130; גראבויס תשמ"ז: 38-47).

במהלך המאה ה"ט, ולאחר מאות שנים של סטגנציה, ארץ ישראל כמו התגלתה מחדש לבני המערב. פעילותן של המעצמות העולמיות ושלחיהן הדתיים בארץ סייעה לפתח שירותים עבור המבקרים בה. פתיחת קווי ספנות של אוניות קיטור קירבה את ארץ ישראל לחופי המערב, והפכה את ההגעה אליה לאפשרית, בטוחה וזולה עבור חוקרים, צליינים ותיירים רבים, שהגיעו לארץ בעיקר בשל קדושתה (כהן-הטב 2006: 5; בן אריה תשס"א: 92, 102; כהן-הטב וכץ תשנ"ט: 122-123). בשנות ה-70 עברה מערכת הממשל של האימפריה העות'מאנית שינוי מערכות, ובעקבותיו התחזק שלטונה באזורי הספר. לכך נוספה גם רפורמה משפטית-אדמיניסטרטיבית. המתְּצַרְפִּלִיק (המחוז המורחב) של ירושלים חולק, בדומה למחוזות אחרים, לנאחיות (יחידות משנה). הכפר א-ריחא ('יריחו החדשה') נכלל בנאחיית אל-ואדיה ומונה לו מודיר (מנהל) מטעם השלטונות (בן אריה תשמ"ה: 73-78; Büssow 2011: 68-70).

בשנת 1885 נסללה הדרך מירושלים מזרחה, ובעקבות זאת עלה באופן ניכר מספר העוברים בה. כך על פי תיאורו של המורה והמו"ל מ' לונץ: "הדרך מירושלים לירחו... נסללה כליל ובשנה הזאת נסעו... כמעט בכל יום ויום מרכבות רבות רצו ושוב ליר[יחו] והירדן, וקלות המסע אשר הוסב על ידה יסבב בטח בריבוי התרים והנוסעים" (לונץ תרנ"ו: 196). בשנת 1898 הונחה תשתית התקשורת הראשונה באזור, עם פריסתו של קו טלגרף בין ירושלים ליריחו.⁴

ביקורי צליינים ותיירים במרחב יריחו – נהר הירדן בשלהי התקופה העות'מאנית

מרבית הצליינים שביקרו במרחב יריחו היו נוצרים אורתודוקסים, ומהם רב היה מספרם של הרוסים. באימפריה הרוסית נמהלו אינטרסים מדיניים באמונות דתיות, ומספרם הגדל של הצליינים האדוקים שירת את האינטרסים של הצאר בארץ ישראל. כדי לקדם את ענייניהם בארץ ייסדו נציגי האימפריה הרוסית שני מוסדות: 'המשלחת הדתית הרוסית לארץ הקודש' ('הסינוד'), שפעלה לספק את צורכיהם הרוחניים של הנתינים הרוסים ששהו בארץ הקודש, ו'החברה הרוסית לספנות ומסחר', שארגנה את ביקורי הצליינים במקומות הקדושים בלבנט.

בשנת 1864 מונה הארכימנדרט הדומיננטי אנטונין קפוסטין (Kapustin) לעמוד בראש ה'סינוד'. הוא רכש שטחי קרקע נרחבים במקומות החשובים לנצרות ברחבי ארץ ישראל וזים את בנייתם של מוסדות דת ובתי הארחה לצליינים (סימון תשמ"א: 115; צ'רקנסקי 2019: 35–36). גם המעצמות האירופאיות ראו בצליינים מכשיר במאבק הבין-מעצמתי על האינטרסים שלהן בארץ ישראל ועודדו את הגעתם. נציגיהן רכשו אף הם קרקעות בארץ, ועליהן הקימו מוסדות ציבוריים לשירות העדות המקומיות שתחת חסותן ועבור הבאים מחוץ לארץ (שילוני תשנ"ד: 67–74; גורן תשס"ה: 138–142).⁵

על הצליינים המאמינים נוספו תיירים שבאו לאזור. אלה האחרונים לא עשו זאת מטעמי דבקות דתית, אלא הונעו מיצר הסקרנות וההנאה. חלקם היו תיירים ספקנים, כמו הסופר מרק טוויין. את המקום המרכזי בשינוע צליינים ותיירים אל ארץ הקודש בתקופה הנדונה מילאה חברת 'תומאס קוק' (Cook), שנחשבה ל'אב המייסד' של תיירות ההמונים המאורגנת. בשנת 1872 החלה החברה לשווק ללקוחותיה טיולים לארץ ישראל. יעד המרכזי של הנוסעים היה ירושלים, וממנה יצאו אל בית לחם, ים המלח ונהר הירדן (Kark 2001: 157–160; Cohen - Hattab and Shoval 2015: 2–6).⁶

איש הדת האנגלי ריצ'ארד פוקוק ערך מסע מקיף בארץ ישראל בשנת 1738. כשהגיע לטבול בירדן הוא ראה שם מזבחות שהכינו כוהני דת קתולים לתפילת מיסה עבור מאמיניהם "כל הצליינים המשתתפים במסע כזה זוכים לתהילה", כתב פוקוק, "הם לנים באוהלים קטנים ומפריעים לשכניהם" (Pococke 1745: 32).

כמאה שנים מאוחר יותר, באפריל 1839, הזמין מושל ירושלים את הצייר הסקוטי דייויד רוברטס להתלוות אליו ואל כוח המשמר שבראשו עמד, במשימת אבטחת הצליינים בדרכם אל טקס הטבילה בירדן. רוברטס תאר את הסצנה ה'אוריינטלית' שהתגלתה לפניו במחנה האוהלים שהוקם במישור יריחו (איור 1). "בלילה הבטתי מבעד לפתח האוהל שלי אל האורות המנצצים באוהלים שמסביב והתמלאתי גאווה נוכח העוצמה הרבה של מגוון המאמינים, שנאספו יחדיו במקום כה חשוב לאמונה הנוצרית". יריית אקדח באשמורת השנייה של הלילה סימנה כי הגיעה השעה לצאת לדרך. על גדת הנהר נבנתה במה מקושטת, וממנה צפו המושל הטורקי ואורחיו על טבילת ההמונים אחוזי האקסטזה, שארכה כשעתיים (Roberts 1855: 202).

קצין הימייה האמריקאי ויליאם פרנסיס לינטש (Lynch), שצפה במחזה דומה שנים ספורות לאחר מכן, תיאר מסע לילי של צליינים אל הירדן:

ראינו אלפי לפידים בוערים נעים מהר על הגבעות... מראם היה כשל פליטים בצבא מובס... המון עצום ורב, קולני ולהוט... הגיעו... אנשים מכל חלקי אסיה, מאירופה, מאפריקה ואף מאמריקה הרחוקה מאוד. הם באו, גברים, נשים וילדים, מכל גיל ומכל צבע עור, לבושים בגדים שונים ומשונים... הם רכבו על גמלים, פרדים, סוסים וחמורים... ורבים מהנשים והילדים נישאו בתוך סלים או נסגרו בתוך כלובים על גב הבהמות. עיני הכל היו רתוקות לנהר שלפניהם, מתעלמות... מכל מכשול שבינם לבין משאת נפשם. בקרבת הנהר ירדו מהר, התפשטו כמוכי תזזית והטילו עצמם למים... תוך שעה החלו הצליינים לחזור, ובתום שלוש שעות מבואם לא נותר אף צל של אדם על הגדה... ההצגה נגמרה באותה פתאומיות בה החלה... (לינטש 1984: 178–180).

איור 1: צליינים בירדן, מתוך: ספריית הקונגרס, אוסף מסטון.

איש הדת האמריקאי סטפן אולין, שראה צליינים טובלים בירדן באפריל 1851, הופתע להיווכח כי מרביתם עשו את דרכם אל הנהר ברגל. ביומנו כתב ש"הולכי הרגל היו ברובם מהאזור התרבותי ביותר של אירופה – איטלקים, גרמנים וכו' – בעוד שהקוזקים והחבשים הראויים היו רכובים היטב" (Olin 1851: 193-209).⁷ הכרטוגרף ון־דה ולדה, שביקר באזור באותה שנה, סיפר כי משלחתו נטתה את אוהליה ללינת לילה בסמוך לשרידי המגדל

הצלבני בא־ריחא. הוא התאונן כי "האדמה תחתינו היתה עשויה מערימות של גללי סוסים וחמורים של אלפי עולי רגל, שחנו כאן שבועיים קודם בדרכם אל הנהר הקדוש" (Van De Velde 1854: 275).

בינואר 1857 ביקר בארץ ישראל הסופר האמריקאי הרמן מלוויל. ביומן המסע שלו הוא תיאר את "מוצא הקדרון למישור יריחו" ככזה ה"נראה כמו שער הגיהנום" (Melville 1956: 73). כשמארק טוויין רצה לצאת עם חברתו מירושלים מזרחה, בפברואר 1868, המליץ להם הקונסול בעיר הקודש להימנע מכך או לעשות זאת עם משמר כבד. טוויין התרעם על כך שלמעשה הכול הצגה: נוצרים לבנים חוששים מבדווים העושים יד אחת – התוקפים והשומרים סועדים יחדיו בתום ה'קרב' וחולקים ביניהם את התשלום שהם גובים מהתיירים (Twain 1875: 587–588, 592).

רבים מהנוסעים המערביים שעברו במרחב שממזרח לירושלים במהלך המאה הי"ט ציינו את הפער העצום בין עליבותו של הכפר א־ריחא, שנשא את שמה של יריחו, ובין תפארת העיר בעבר. לתאולוג האמריקאי אדוארד רובינסון, שעבר במקום בשנת 1839, הזכיר א־ריחא כפר מצרי. הוא קבע כי זהו הכפר "המזוהה והעלוב ביותר שראינו בארץ ישראל... הבתים פזורים בחוסר סדר ובמרחקים אקראיים... בשדות שמסביב כמעט ולא גדל דבר... עץ תמר אחד מיתמר במקום בו שכנה 'עיר התמרים'... תושבי הכפר... משתייכים לשבט הבדואי ערב אל ע'וארנה המנודה ותושבי עצלים ונרפים" (Robinson and Smith 1860: 552). הסופר האמריקאי ג' רוס בראון מסר לקוראיו כי במקום שבו לפי המסורת ניצבה העיר התנ"כית יריחו הוא מצא "ח'אן ישן וחרב, שמונה או עשרה ויגואמים [אוהל אינדיאני] עשויים בוץ ושיחים; חמישה-שישה ערבים עצלים מפוזרים על ערימות אשפה, מעשנים את מקטרותיהם... כמה פרות... כמה כלבים... אלה היו סימני החיים היחידים שנראו ביריחו". בראון מסר מפי השמועה שבשרידי המגדל הצלבני הסמוך נמצא חיל מצב טורקי שהוצב שם בפקודת מושל ירושלים, כדי להגן על תושבי יריחו מפני הבדואים: "לא ראינו אף לא חייל אחד. אין ספק שהם ישנו, וסביר מאוד להניח כי ישנו מאז צאתם מירושלים". בתמורה להגנה השלטונית התחייבו השיחים המקומיים לערוב לשלומם של העוברים באזור:

תמורת שירות זה קיבלו השייח'ים רשות לסחוט מכל נוסע מאה פיאסטר... נראה כי המשמרות הללו אינם נוחלים הצלחה רבה משום שמעשי השוד לא פחתו מאז בואם. אף על פי כן נוכחותם במקום חיונית; כאשר הצליינים הנוצרים מסרבים להיזקק לשירותיהם של השייח'ים, אלה מרגישים מרומים ושודדים את הצליינים במו ידיהם...⁸ (Browne 1953: 375–378).

קצין הצי האמריקאי לינטש ציין כי בא־ריחא לא ניתן היה לספק אפילו את הצרכים הבסיסיים שלו ושל צוותו: "היינו זקוקים מאוד למזון טרי ופירות. נחלנו אכזבה בניסיונו להשיג מצרכים כאלה ביריחו" (לינטש 1984: 178–180).

במדריך של חברת תומאס קוק משנת 1876 מתואר הכפר א־ריחא כ"אחד המקומות המטונפים ביותר בארץ הקודש. הכפר נראה כערמת זבל... [וה]נושא את עונש חטאיהם של תושבי סדום ועמורה... מטיילים מעטים יטרחו להתעכב באווירו המזוהה של הכפר,

שבו הבתים מלאים שרצים, האנשים הם גנבים ומשוכות שיחים קוצניים סוגרות עליהם מכל עבר". הכותב המליץ למטיילים לשמור על חפציהם בעת לינת הלילה שלהם, והטעים כי "אין מה לראות בעתיקות יריחו. התמרים המפורסמים נעלמו, ואלמלא מעיין אלישע ומספר טראסות עתיקות הייתה במקום שממה גמורה" (Cook 1876: 224–237).

התפתחות שירותי הלינה לצליינים ותיירים ביריחו

אפשרויות הלינה לצליינים ולתיירים שהגיעו לאזור יריחו עד שלהי המאה הי"ט היו מוגבלות ביותר, ומרבית המבקרים לנו באוהלים (איור 2). כאשר סייר שם הסופר ג'. רוס בראון, בשנת 1851, הוא לן עם הדראגומן (מורה דרך ומתורגמן) שלו בבקתה של ראש הכפר א־ריחא: "היתה זו בקתת בוץ ושיחים... המקורה בתערוכת של קש, בוץ, גללים, שיחים, חצץ וסמרטוטים ישנים. היו לה שלושה קירות בלבד: האחורי ושניים בצדדים. הצד הקדמי היה פתוח... היה זה מקום הלינה הטוב ביותר – והיחיד – שמצאנו. השייח' ומשפחתו התגוררו בפינה אחת של הבקתה ואנו נאלצנו להמתין עד שחמורו של השייח' יפנה לנו את מקומו" (Browne 1953: 379–381). המזרחן והבלשן השוויצרי אלברט סוצין (Socin), שכתב את מדריכי בדקר הראשונים למטיילים בלבנט, הפציר בתיירים במדריך הראשון שפרסם (1876) להקים את מחנה הלילה שלהם בסמוך למעיין אלישע ולהימנע מכניסה לכפר א־ריחא. סוצין ציין כי בכניסה לכפר יש אכסניה צנועה שבה "המיטות גרועות. החדרים קטנים, אפלים ושורצי שרצים", ויש להגיע אליה "באור יום, כדי להימנע מנפילות אל גבב המשוכות והשיחים במקום" (Baedeker 1876: 261–262).

איור 2: מחנה אוהלים ביריחו מתוך: Cook's Excursionist and Tourist Advertiser, 1899.

חלוצי הבנייה לאירוח מבקרים באזור היו אנשי הכנסייה הרוסית. בשנים 1873–1874 רכש הארכימנדריט קפוסטיין את חלקת חאקורת אל בורג' (השדה שליד המגדל) ביריחו, ששטחה היה כ־15 דונם. זהו המקום שבו על פי המסורת הנוצרית היה ביתו של המוכס זאכאוס. בחלקה זו נבנתה 'האכסניה הרוסית', ובה קפלה וכמה מבנים שנועדו ללינת

מאמינים בעלי אמצעים. ביניהם נשתל בוסתן ענק, ששימש ללינת קבוצות גדולות ועניות יותר (צ'רקנסקי 2019: 81; איור 3).

איור 3: האכסניה הרוסית מתוך: La Maison de la Bonne Press, Paris.

העיתונאי והדיפלומט הפילושמי לורנס אוליפנט ביקר ביריחו בשנים 1879 ו-1885. בפרק הזמן שחלף בין שני ביקוריו הוקמה האכסניה, שסימנה את הדרך למאמינים תושבי הארץ אשר "הופכים את יריחו אט-אט לעיר קיט חורפית ובונים בה קוטג'ים קטנים, המוקפים גינות נאות... בחודשי החורף הם יושבים בירושלים, ורק בחורף יורדים הם הנה כדי לטבול בירדן כאוות נפשם... ספרתי לא פחות משנים עשר קוטג'ים קטנים, נקיים ומסוידים יפה, במקום שלא עמד בו אף בית אחד לפני שנים אחדות" (אוליפנט תשל"ו: 221–222).

בשנת 1890 פתח את שעריו המלון הראשון במרחב יריחו. למטיילי חברת תומאס קוק הוצע ללון במלון 'ירדן' (Cook 1890), שעליו נמסר במדריך בדקר משנת 1894 כי בעליו הוא "אדון Unger והוא טוב אך יקר". הכותב המליץ גם על לינה באכסנייה הרוסית או בבית רוסי פרטי (Baedeker 1894: 165). בשנת 1902 הודיעו אנשי חברת תומאס קוק ללקוחותיהם כי "מלון ירדן הוותיק ביריחו אינו עומד עוד בדרישותינו. במקומו קשרנו קשר עם מלון Belle vue [המופיע במקורות העבריים גם בשם "יפה נוף"] המודרני" (איור 4). הודגש כי "המלון נמצא במרחק ניכר מהכפר ויש לו גן מטופח" (Cook 1902).

היו מי שבחרו בכל זאת להמשיך וללון באוהלים. פרדריק בליס (Bliss), ארכיאולוג אמריקאי שחפר בארץ, דיווח על סיור שערך באזור יריחו בשנת 1894 עם משלחת אנשי כנסייה אנגלים. החבורה יצאה מירושלים, ומשהגיעה אל יריחו ציפה להם מחנה אוהלים מסודר במעגל. באמצעו הוצבו שולחנות אוכל, והכול בארגונו של אלכסנדר הווארד, נציג חברת תומאס קוק (Bliss 1894: 103–106).

במפנה המאות סקר דוד ילין את השינוי שחל ביריחו בעשור שחלף: 'עד לפני שנים אחדות היה ביריחו רק בית מלון אירופי אחד, הוא מלון Belle Vue... ובנסוע אורחה גדולה ליריחו בחרה תמיד ללון בבית הרוסים, בקחתה עימה כתב הרמנא [רישיון] מהארכימנדרט הרוסי שבירושלים... אך בשנים האחרונות, אחרי אשר תוקנו הדרכים בכל המקומות האלה, רבו התיירים הבאים לבקר גם את הירדן ומסיביו [סביבותיו], ושלושה מלונות חדשים: מלון הירדן, מלון הפרדס (Hotel du Parc) ומלון גלגל, צצו בעיר הזאת איש אחרי רעהו.

האירופי מחזיק המלון הראשון שביריחו עזבו מפני 'מלון הירדן' היפה ממנו, וישאר בידי שני נוצרים מילידי הארץ, וככה ירד מגדולתו, ויהי לאחד ממלונות 'המדרגה השניה' (איור 5).⁹ גם במדריך בדקר משנת 1906 צוינו אפשרויות הלילה שעליהן דיווח ילין: מלון ירדן ומלון Du Parc שבבעלות משפחת פטרידיס (Petridis), מלון גלגל ומלון Belle Vue בבעלות

איור 4: מלון יפה נוף, מתוך: S. Aizenberg, Postcards from the Holy Land.

איור 5: מלון ירדן, מתוך: ספריית הקונגרס, אוסף מסטון.

משפחת שמאלי (Shamali), והאכסנייה הרוסית שהוגדרה כ'טובה ונקייה' (Baedeker 1906: 127–133).¹⁰ התייר האנגלי פרסי סלמון (Salmon), שביקר ביריחו בשנת 1903, לן במלון ירדן, ותיאר אותו כמבנה ה"נוצץ כמו ארמון בלב האֶמְלָלוּת". משום כך, קבל, "הוא משמש כיעד לבטלנים המקומיים, המטרידים את האורחים" (Salmon 1903: 95–98). דיווח מראשית העשור השני של המאה ה' מלמד כי בחלוף השנים חלק מהמלונות ביריחו שינו את שמותיהם או נסגרו. סערה שפקדה את הארץ בחורף 1911 גרמה לכך ש"הרבה בניינים התפוררו כליל וביניהם גם בית המלון הגדול של הוברד".¹¹ הכומר המורמוני האזור ביקר באזור ערב מלחמת העולם הראשונה. גם הוא תיאר את עליבותו של הכפר א־ריחא ואת נחשלות תושביו, שהיו לדבריו 'מלוכלכים' החיים באוסף של בקתות עלובות. בהן נמצאים שני מלונות מדרגה נמוכה, הפועלים רק בעונת התיירות לדבריו. נוסף אליהם היו במקום שתיים-שלוש חנויות, משרד דואר ומבנה הממשל (הסאראיה). את המלון שבו הוא לן תיאר האזור כ"מזחנח... מראה הגברים והנשים פרוע. אנשי הצוות נראים מדוכאים... אינם מוכשרים לקבלת אורחים... האמבט מלוכלך וכלי החרס שבורים..." את רשמיו מיריחו חתם האזור בשלוש מילים: "חום, עליבות ובדידות" (Heusser 1916: 236–237).

ביקורי יהודים ביריחו

עם השיפור היחסי בתחושת הביטחון האישי, בעקבות הרפורמות של השלטון הטורקי והתפתחות דרכי התעבורה ואמצעי התחבורה, החלו גם יהודים לתור את הארץ (ברלוביץ תשנ"ב: 344–350). הניגוד האקלימי החריף בין ירושלים ליריחו בעונת החורף משך אותם מזרחה: "הנה עזבתם את ירושלים כולה גשומה, קרה... ואחרי ארבע שעות בעגלה... והנה עולם אחר לפניכם: עולם מלא חום ונהרה, מקום סתר מרוחות סוערות, מגשמים קרים, משלג וכפור... וכל זה הוא במרחק 26 קילומטר מירושלים!" ציין בהשתאות מטייל יהודי בשנת 1912.¹² דוד ילין הוסיף גם נימוק לאומי לרצון לטייל ליריחו: "... זאת יריחו הדשנה והפוריה אשר היתה לפני 'כגן ה' בארץ מצרים' ומי יודע? אולי הגיע כבר שעת רצון... שעה שלא נבוש בפני 'האחרים' אשר באין שומע ובאין יודע המה מתבצרים ומתבצרים על אדמת קודשנו".¹³

תיאור מוקדם וייחודי של טיול יהודים אל מרחב יריחו נמצא בזיכרונותיו של יהושע ילין, אביו של דוד, שהוזמן בידי קרוב משפחה עשיר לטיול במרחב ים המלח-יריחו בשנת תרל"א (1871). ילין האב סיפר כיצד "באנו ליריחו ולנו שם באהלים, ולמחרת... נסענו להירדן, ומהירדן לים המלח" (ילין תרפ"ד: 57–63). כ-16 שנים מאוחר יותר נמצא תיעוד נוסף של טיול יהודים ליריחו: בחודש מרץ 1887 יצאו מירושלים שלושה גברים ושתי נשים עם שני משרתים. באמתחתם היה כתב הרשאה מהארכימנדריט הרוסי בירושלים, שהיה תנאי ללינה באכסניה הרוסית. לאחר שהגיעו למחוז חפצם הם חזו לעת ערב, כמקובל, ב'הופעה' של בני המקום.¹⁴

ראשוני היהודים שהגיעו ליריחו באופן מאורגן היו תלמידי בית הספר למל בירושלים. את הטיול הראשון הוביל, באביב תרמ"ח (1888), אברהם משה לונץ, שהיה מורה בבית הספר. רכובים על חמורים טיילו התלמידים בתל יריחו ובעין אל-סולטאן וגם טיפסו אל הקרנטל. הם שמעו את שירת הנשים שבאו לחולל בפני התיירים שלנו במלון ירדן ורחצו

בנהר הקדוש – שם ראו צליינים בטבילתם – וביקרו בתל גלגל ובים המלח. הם לנו באכסניה הרוסית ביריחו, וכך גם עשו בני המחזורים שבאו אחריהם (לונג' תרנ"ו: 59–80).¹⁵ לונג, שפרט להיותו מורה היה גם מוציא לאור, פרסם בשנת 1891 'מורה דרך למטייל בארץ ישראל וסוריה'. שם הוא הציג מסלול לטיול בן יומיים מירושלים לים המלח, וציין כי האפשרות היחידה ללינה באזור היא ב'Jordan Hotel' שביריחו (לונג' תרנ"א: 196–201).¹⁶

שיפור האחיזה השלטונית וסלילת הדרך מירושלים משכו אל יריחו יהודים שביקשו להשתקע במקום ולמצוא בו מקורות פרנסה. אחד מהם היה משה אברהם אורנשטיין, שרכש בשנת 1896 עם כמה שותפים ירושלמים חלקת קרקע בכפר א-ריחא, שעליה נבנו בתי חמר. המתישבים נקלעו לקשיים וכולם, למעט אורנשטיין, אחיו ורעייתו של האח שבו לירושלים. אורנשטיין, שנודע בכינויו 'מוסא אל-יהודי', אירח יהודים בביתו, שנודע בשם 'האכסניה היהודית'.¹⁷ את אשתו ובניו הוא שלח לקרוביו בחוץ לארץ, ומאוחר יותר הצטרף אליהם. ביריחו נותרו אחיו ר' יעקב ואשתו, שהיו חשוכי ילדים, אך הם התקשו להתפרנס מאכסנייתם מאחר ש"יהודים עוברים פה אך לעיתים רחוקות" ועזבו את הכפר.¹⁸ המורה והגיאוגרף אברהם יעקב ברור יצא בשנת תרע"ב (1912) לטיול באזור עם תלמידיו מ'בית המדרש למורים' בירושלים, ועשה זאת עוד פעמיים בטרם פרצה מלחמת העולם הראשונה (ברור וברור תשכ"ו: 424).¹⁹

אל התלמידים הירושלמים הצטרפו בעשור הראשון של המאה הכ' גם תלמידי הגימנסיה הרצליה מיפירתל אביב, בהדרכת מוריהם חיים בוגר (בוגרשוב) ורפאל סברדלוב.²⁰ ברוך בן יהודה, מתלמידי הגימנסיה, סיפר על טיול ארוך שבו השתתף באביב תרע"ג (1913). מירושלים ירדו התלמידים אל ים המלח ולעת ערב רכבו ליריחו, אותה תיאר בן יהודה כ'כפר ערבי קטן' שבו "רק שני בתים יפים אירופיים: מלון יפה ומסגד נוצרי" (הטעות במקור; בן יהודה תש"ל: 125–127). טיולים אלה היו ביטוי לחינוך הלאומי שהלך והתפתח בבתי הספר העבריים באותה תקופה. באמצעותו שאפו המחנכים להטמיע בקרב תלמידיהם את ערך הזיקה לארץ, שיושבה מחדש לאחר שנות הגלות. הפסיעה במשעולים ומציאת שרידי יישובים יהודיים מן העבר הרחוק העמיקו את הקשר של 'העברים החדשים' לארצם וחזיקה את שאיפתם לעצמאות מדינית (אבישר תשע"א: 62).

על האטרקטיביות של האזור לטיולים של יהודים אפשר ללמוד מפעילותה של סוכנות הטיולים 'תבור', בבעלות השותפים ירחמיאל אמדורסקי ואברהם צבי גרייבסקי, שהציעה ללקוחותיה בחול המועד סוכות תרס"ד (1904) טיול ליריחו.²¹ חמדה בן יהודה, שטיילה באזור בשנת 1906, קבעה כי "ביריחו אין להנוסע מה לראות". היא שאלה "מי הם תושבי יריחו והעיר מה? האהלים המצוינים שעומדים בשורה... או הבתים המעטים והקטנים מחמר, זאת היא יריחו? או הבתים החדשים, יפים, גדולים, בעלי שתיים שלוש עליות אלה בתי אורחים? אם זאת היא יריחו הרי העיר הולכת וגודלת. כל בית אורחים הולך ומרחיב את גבולותיו ונבנים בתי אורחים חדשים..."²²

היה מי שבעבורו הייתה יריחו בעונת החורף מעין גן עדן עלי אדמות. כך כתב המוסיקולוג אברהם צבי אידלסון בעקבות ביקור במקום:

מי שרוצה לטע[ו]ם טעם המזרח בכל קסמי שירתו ובכל נועם אגדותיו; מי שרוצה לנשום את אויר המזרח אשר גלי בשמיו מפילים תרדמה על האדם ומולידים בדמיונו חלונות ונפלאות – זה אויר המזרח הטעון ריח גן-עדן והמשכר את האדם

ומוציאו מעולם המציאות היבש והקר אל עולם זיו וזו[ו]הר, שכ[ו]לו יופי ור[ו]ך, אל עולם אשר אביב נצחי שורר בו וכ[ו]לו משקה מעינות דמיון זכים; מי שרוצה להשכיח מלבו לרגע קל את כעור המציאות ומלחמת־הקיום האכזרית – ילך נא ליריחו!²³

גם תיירים יהודים מאירופה הגיעו אל יריחו: בשנים 1906–1907 סידרה סוכנות 'תבור' סיורים בארץ עבור קבוצות של הוועד הציוני בווינה. התיירים ביקרו בים המלח, בנהר הירדן ובמעין אלישע, וביריחו לנו "בבית האורחים היפה של האדון Petrides".²⁴ קבוצה נוספת של מטיילים, שהגיעה ליריחו לטיול בן ארבעה ימים בשנת 1910, לנה במלון Belle Vou. החבורה טיילה בתל אל־סולטאן, "שתחתם קבורות חרבות יריחו" (החפירות הארכיאולוגיות במקום החלו שלוש שנים קודם לכן), ושטה בסירות על הירדן עד ים המלח. על יריחו כתב אחד המטיילים כי "מלבד בתי מלון אחדים הפתוחים כמעט רק בעונת התיירים, בית הכנסת אורחים גדול לרוסים עם חורבות מצודה מימי הביניים, בית הנהלת הג'יפטיק, בית המודירה ועוד אי אלה בתים קטנים אחדים אין עוד דבר ביריחו. הבדווים המעטים הנמצאים בעיר גרים באהלי קדר..."²⁵ מכאן נמצאנו למדים כי בניית האכסניה הרוסית ובתי המלון בא־ריחא לא השפיעו על סביבתם: מלבד המלונות ומבני הציבור לא נבנו מבני אבן למגורים ביריחו.

נראה אם כן שיריחו משכה אליה מגוון מבקרים, שהגיעו אליה ממניעים שונים: את הצליינים הניעו האמונה והרצון להיטבל ולפסוע בשבילים שבהם פסע מושיעם, ומספרם ההולך וגדל עורר את הכנסיה הרוסית לבנות את מתקן האירוח הראשון באזור. את התיירים הניעו הסקרנות וההרפתקנות, והפוטנציאל הכלכלי שלהם הניע יזמים להקים את בתי המלון הראשונים במרחב. חלקם, כמו בראון וטווין, מצאו באזור יריחו הוכחות נוספות, לשיטתם, לחוסר מהימנותם של כתבי הקודש. עבור היהודים הייתה יריחו נווה חורף ועיד לטיולים חינוכיים, ששימשו רכיב בחיזוק התודעה הלאומית של המטיילים (אור 6).

תיירים, טיולים ויהודים ביריחו לאחר הכיבוש הבריטי

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נסגרו כל המוסדות הרוסיים בארץ ישראל, ותנועת הצליינים הרוסים לארץ פסקה (צ'רקנסקי 2019: 40). רחל ינאית ויצחק בן צבי, שביקרו ביריחו בשלהי שנת 1922, תיארו בזיכרונותיהם את האכסניה הרוסית הנטושה מצליינים, שרק קומץ נזירים נמצא בה, וציינו כי השלטונות הבריטיים תפסו חלק מהמבנים לשימושם.²⁶

החלוצ דוד יפה הגיע לסביבת יריחו במהלך שירותו בגדוד העברי, שפעל בשירות הצבא הבריטי. בחורף 1921 הוא דיווח כי אמנם התשתיות באזור שופרו, אך הכפר א־ריחא נותר בעליבותו:

מקצה ירושלים עד יריחו מהלך שעה וחצי. לצרכי המלחמה נסלל כביש בדרך זו. זולת זאת אין... דבר המעיד כי יד אדם עמלה בקרקע הזה... שממה האדמה... יריחו החדשה... הינה כולה גל אשפה בעל עשרות בתים, דלים ומלוכלכים... כרמים ופרדסים, וגם גנות ירק גדלות שם... הגנות עזובות זרועות כלאחר יד...²⁷

איור 6: גליה מיריחו מתוך: S. Aizenberg, Postcards from the Holy Land.

שני פקידים בכירים בממשל הבריטי פרסמו בשנת 1924 מדריך למטייל בארץ, וכתבו כי "יריחה דהאינדנא היא עירה ירודה... מלבד החפירות... בארמונו של הורדוס אין בה ענין רב לתייר". הם ציינו רק שני מלונות שחידשו את פעילותם לאחר המלחמה: יפה נוף ומלון ירדן (לוק וקית-רוטש תרפ"ד: 100; 118).²⁸

לאחר שהבריטים כבשו את ארץ ישראל שבו אליה התיירים, ושיפור אמצעי התעבורה אפשר לצמצם את מספר ימי שהותם בארץ. בשנת 1922 הוצע למטיילים לראשונה טיול של יום אחד, ללא לינה, מירושלים ליריחו ברכב ממונע. באותה שנה נחנך קשר הרכבות בין מצרים לארץ ישראל, ומאז ניתן היה לנסוע ישירות מקהיר לירושלים. בעקבות החידושים האלה החלה חברת תומאס קוק להציע, בשנות ה-20, תוכניות לטיולים קבועים ומקוצרים לארץ ישראל. כל התוכניות כללו נסיעה ליום ביקור בים המלח, ביריחו ובנהר הירדן (איור 7). לקראת סוף אותו עשור נכללה יריחו, לצד דגניה ותל אביב, בטיול שנשא את הכותרת 'איך לראות את ארץ ישראל המודרנית' (Cook 1924:88; Cook 1929/30; Cook 1930/31).

גם יהודים שבו לטייל במרחב יריחו עם תום המלחמה. ראשונים היו חברי אגודת מכבי בירושלים, שטיילו ליריחו, לים המלח ולירדן לפני חול המועד פסח תר"פ. שלושים שנה אחרי הטיול הראשון של לונץ ותלמידיו ליריחו המשיכו תלמידות מבית הספר למל את מסורת המוסד החינוכי, ו"ביקרו את יריחו, את גשר הירדן ואת ים המלח".²⁹

'ועדת התרבות של הסתדרות העובדים העבריים בארץ ישראל', שהייתה אחראית, בין השאר, על הטמעת תחום 'דיעת הארץ' בקרב הפועלים, החלה גם היא לארגן טיולים לאזור. בשנת תרפ"ד (1924) דווח כי "כמעט שבוע בשבוע מטיילים מאות פועלים ביום מנוחתם... למקומות חשובים מהצד ההסטורי, הטופוגרפי, האטנוגרפי והישובי, למשל:

איור 7: מפת יריחו משנת 1923, מתוך: ארכיון המדינה, מפה 1 – 4687. עיבוד: ערן גליק.

לירושלים... ליריחו וים המלח... (מסילה תרפ"ד: 274–275).³⁰ באותה תקופה פעלו גם מארגני טיולים עצמאים. אחד מהם היה דב אשבל, שהוביל בשנת 1925 טיול רגלי נועז מבית שאן לירושלים דרך בקעת הירדן.³¹ את יריחו תיאר אשבל כך: "אין זו עיר אלא מרכז חוות ואחוזות היושבות זו ליד זו ובתי מלון אחדים לאורחים מחו"ל... ליד בתי המלון כמה חנויות לתושבים ולבדואים ולצרכי התיירים... זהו בעצם נווה מדבר" (אשבל תשל"ד: 254). ואכן, בציבוריות הארץ-ישראלית בשנות ה-20 התקבעה יריחו כנווה מדבר חורפי. מספר תושביה גדל בכל חורף כאשר פקדו אותה הערבים בעלי הנחלות באזור ותיירים, שחלקם שהו בכפר שבועות ארוכים. עם זאת, הסברה הרווחת הייתה כי "מזג האוויר החם והיתושים המרובים שוללים את האפשרות מהיהודים לשבת (ביריחו) ישיבת קבע".³² בחול המועד פסח תרפ"ח (1928) סומנו יריחו וים המלח כיעדים המרכזיים של המטיילים היהודים בארץ. אחד המטיילים סיפר כיצד "ביום אחד באו כאלף יהודים מירושלים, משאר הערים ומן המושבות. מדבר ים מלח המה מאדם לרוב וח(ו)רבות יריחו העתיקה... כאילו התעורר פתאום משנתם הארוכה וקמו לתחיה...". פרט לים המלח ביקרו המטייל וחבורתו במעיין אלישע וב"יריחו העתיקה... וכאן נקראים פסוקי יהושע החרותים בלבנו מילדות".³³ חברי קבוצה אחרת לנו בתחנת המשטרה ביריחו. בבוקר "המטיילים זזים שורות ועוברים בסך דרך רחובות יריחו. הערבים מחייכים ומברכים לשלום". בהליכתם לנהר הירדן הם חלפו על פי תהלוכה של מוסלמים, שהיו בדרכם לחגיגות נבי מוסא. לאחר שטבלו בנהר הלכו המטיילים לתל אל-סולטאן. שם, "על חרבות יריחו העתיקה", הם פגשו עוד קבוצה, שחבריה הופתעו למראה "מחנה המטיילים העצום והמתרונן".³⁴ על רקע מספרם ההולך וגדל של היהודים שביקרו ביריחו ובסביבתה באותה תקופה בולטת הימנעותם מסיורים באתרים בבקעת הירדן הסמוכה, כמו הסרטבה, שהדרכים אליהם היו עקלקלות ולא הייתה בהם תחושת ביטחון מספקת (גפני תש"פ: 66–67).

זמן קצר לאחר כניסתו לתפקיד הנציב העליון יצאו הרברט סמואל ורעייתו ביאטריס (מרים) לסיר ביריחו ובים המלח. הם נפעמו לנוכח הניגוד האקלימי החרף, בזמן נסיעה קצר, בין החורף הירושלמי הקר ובין שפע השמש והטמפרטורות הנוחות בבקעת הירדן. בעקבות זאת ביקשה גברת סמואל לבנות ב'עיר התמרים' בית קיט לשימוש בני משפחה וחוג חבריה הנרחב.³⁵ בשנת 1922 חגגו בני הזוג סמואל את חתונת הכסף שלהם. לרגל המאורע הם קיבלו במתנה ממשלת פלשתינה-ארץ ישראל חלקת קרקע ביריחו, שעליה נבנה בית עשוי מאבן שהוקף חומות חימר. בחוף סודרה גינה שבה בוסתן שופע פירות, והמקום זכה לשם 'בית מרים'. בני הזוג סמואל נהגו לרדת אל בית הנופש שלהם בסופי שבוע חורפיים, וגם העמידו אותו לרשות מקורביהם – בריטים ויהודים. לאחר סיום תפקידו כנציב העליון, בשנת 1925, שבו סמואל ורעייתו ללונדון. האחריות המשפחתית על בית הנופש הוטלה על בנם אדווין, שנותר בארץ עם רעייתו הדסה. מהתכתבויותיו עם הוריו אפשר ללמוד כי בית הנופש המשפחתי היה בתפוסה מלאה בכל חורף.³⁶

ספר האורחים של 'בית מרים' גדוש בשמות מוכרים. נראה כי עבור חוג מכריהם של בני הזוג סמואל היה המקום מעון נופש חורפי ואינטימי, כמו גם תחליף למלונות יריחו הירודים. מבין היהודים בולטות שתי משפחות שהיו קשורות אל בני הזוג בקשרי משפחה: האחת היא משפחתם של המילונאי והמתרגם יהודה גרזובסקי (גור) ורעייתו רחל, הוריה של הדסה, רעייתו של אדווין סמואל; השנייה היא משפחת דוד ואיטה ילין שהייתה קשורה לבני הזוג סמואל דרך משפחתו של נורמן בנטוויץ', היועץ המשפטי של ממשלת פלשתינה-ארץ ישראל, שאף הוא נהג להתארח עם משפחתו במקום.³⁷

מרבית האורחים האחרים היו תושבי שכונת רחביה, חלקם מעמודי התווך של האוניברסיטה העברית. אחרים היו מראשי היישוב היהודי, כמו יצחק בן צבי ורחל ינאית, הקולונל קיש, ומחליפו בניהול המחלקה המדינית בסוכנות היהודית חיים ארלוזורוב. גם מקורבים בריטים נפשו במקום. חלקם היו פקידים בכירים במערך השלטון בארץ, ובהם וינדהאם דיידס (Deedes), המזכיר הראשי של ממשלת פלשתינה-ארץ ישראל, וחבר הממשלה דאגלס האריס (Harris). עם אורחי בית מרים נמנו גם ארכיאולוגים שפעלו באזור וצלמים מ-American Colony בירושלים.³⁸ במאמר שפורסם בעיתון הפלסטיין פוסט לאחר סגירת המקום, בפברואר 1938, צוין כי "במהלך שבע עשר השנים בהם פעל הבית התארחו בו כמאה וחמישים אורחים מדי עונה". הוזכרה גם הסיבה לסגירתו: "כעת ישנם מלונות ביריחו ובים המלח, שבהם ניתן למצוא מפלט בחורף מפני הקור הירושלמי". כותב המאמר כיוון בדבריו למלון Winter Palace המהודר יחסית שנבנה ביריחו, שבו התארחו הערבים העשירים, ולמלון קליה היוקרתי, שהוקם על שפת ים המלח ושירת את הפקידות הגבוהה של השלטון הבריטי ואת האליטה של היהודים בארץ ישראל.³⁹

בשנת 1927, ולאחר תקופה קצרה על החוף בצפון ים המלח עם חלוצי חברת האשלג, קבעה את ביתה ביריחו הרופאה היהודייה ד"ר אולגה פיינברג. היא חזרה בכפר חלקת קרקע, ועליה בנתה בית ונטעה בוסתן. היא בנתה גם קליניקה ומעון אירוח, ששימש "בית מרפא ובית הבראה בשביל ימות החורף". אף שביריחו נשמר שקט יחסי בימי מאורעות תרפ"ט, ד"ר פיינברג נאלצה לנטוש את ביתה בשל חשש מפורעים פוטנציאליים מעברו המזרחי של נהר הירדן. עם החזרה לשגרה שבה פיינברג לביתה בכפר.⁴⁰

חודשים ספורים לאחר המאורעות שבו יהודים לטייל בסביבות יריחו. כ־350 משתתפים השתתפו בטיול שארגנה ועדת התרבות של ההסתדרות, בהדרכתו של עזריאל ברושי, אל חפירות יריחו וים המלח. מטייל שהשתתף בטיול אחר באותו זמן, בהדרכתו של דוד בנבנשיתי, דיווח כי למאורעות תרפ"ט הייתה השפעה דרמטית על ביקורי יהודים ביריחו: "באואזיס רענן יושבת העיר יריחו... ובני יריחו המתבודדים קיבלו את המטיילים בפנים יפות... מפאת המאורעות הופסקו הביקורים התכופים ביריחו והתושבים הנדחים סובלים הרבה. התנועה לכאן נפסקה לגמרי".⁴¹ בהמשך הוציאו ארגונים שונים טיולים אל מרחב יריחו. בהם ניתן למצוא את 'הסתדרות הצעירות העבריות', 'ארגון צעירים ללמודי היהדות', ואגודת 'איג', שהציעה לחבריה טיול ליריחו וים המלח בהדרכת מומחים בבוטניקה, בזואולוגיה ובגיאולוגיה.⁴²

דב אשבל תיאר את יריחו החדשה באמצע שנות ה־30, כ"עירה בעלת ישוב מעורב ביותר. כאן נפגשים בדואי עמק הירדן ובדואי עבר הירדן עם יושבי הכפרים והערים של הר יהודה. לפיכך רבים כאן כ"כ הטפוסים השונים: בדואים ובדואיות, עירוניים למחצה ועירוניים גמורים, עירוניים מושלמים, ערבים נוצרים, ארמנים וצ'רקסים. נזירים רוסים ויוונים המתגוררים במנזרים ובמערות שבהרי המדבר, בתי מלון לתיירים מכל ארצות תבל, כושים בלבוש בדואים וגם בלבושים אחרים" (אשבל 1937).

העיתונאי אורי קיסרי, שהצטרף לטיול אל יריחו וים המלח, דיווח לקוראיו כי ב"אוטובוס... תיירים מארצות שונות: גרמנים, איטלקים... יריחו מעוררת אותם ואותי. יריחו של בן נון, יריחו עיר התמרים... איזו תכלת שמים, ריבונה של ארצי! וכמה מים, כמה מים, איזה שפע של מים..."⁴³ שילוב של ביקור ביריחו ורחצה בים המלח – כפי שעשה קיסרי – היה שכיח באותה תקופה. על חופה הצפון־מערבי של הימה הוקם בשנת 1933 אתר הנופש קליה בניהולו של הארי לוי. המקום שימש בסיס יציאה לטיולי שיט בים המלח, וחלק מהמטיילים שילבו בביקורם באזור גם סיור ביריחו ובסביבתה.⁴⁴

ביתת של ד"ר פיינברג היה למרכז תרבותי וחברתי שבו נפגשו אישי ציבור ערבים, יהודים ובריטים, והוא שימש גם ללינת חלק מאורחיה. בין באי ביתת היו האמיר עבדאללה, המשנה למלך (חדיב) המצרי עבאס חילמי, וחברי ועדת פיל הבריטית⁴⁵ שפקדו את ה־Winter Residence שלה ביריחו (Bar David 1953:74–75). בבית זה נערכו ישיבות רשמיות ובלתי רשמיות של הנהלת הסוכנות היהודית (קיש תרצ"ט: 417).⁴⁶

בשנות ה־30 החלו הבריטים לתכנן מערכת השקיה מסודרת ביריחו באמצעות תפיסת מי מעיינות (El Eini 2005:164). מהנדס המים היהודי ג'ורג' קויגן קיבל בשנת 1935 עבודה בפרויקט זה, ושכר עם אשתו חווה (אווה) לבית פֶּטָאִי בית מגורים זמני בכפר. את ארוחותיהם סעדו בני הזוג קויגן במלון Winter Palace או ב"סניטוריום של הרופאה היהודייה". בעונה זו של השנה (נובמבר), ציינה חווה פֶּטָאִי, "מלאה יריחו בתיירים: אנגלים, יהודים וערבים עשירים ממדינות שונות, הבאים לבלות את החורף בנווה המדבר שבערבות הירדן" (Patai 1992: 48).

מאורעות ודעיכה

עם פרוץ המרד הערבי, באפריל 1936, הופרעה תנועת הנוסעים בדרך מירושלים מזרחה. אחד הגשרים בדרך פוצץ, מחסומים הונחו ויריות נורו לעיתים על העוברים בדרך, ובשל כך הופסקה תנועת המטיילים היהודים בדרך יריחו. ביתה של ד"ר פיינברג הוצת, נפרץ ונבזז, והיא הוברחה ממנו לצמיתות. בספטמבר 1938 הוצתו גם תחנת המשטרה ומשרדי הממשל ביריחו. חודשיים מאוחר יותר השתלטה על הכפר כנופיה ערבית ששלטה בו למשך כמה שעות. בתגובה הטיל הצבא הבריטי סגר על יריחו והשיב את הסדר על כנו.⁴⁷

השקט היחסי ששב לשרור באזור החזיר אליו מעט מן המטיילים היהודים. בחול המועד סוכות תש"א (1940) דווח כי "בטיולי ועדת התרבות בסוכות רבו שוב המטיילים. מספרם הגיע למאות כמו בימים שלפני המאורעות..." בתקופה זו ניכרה עלייה במספר הקבוצות מהציבור הדתי שיצאו גם הן לטייל בסביבת יריחו, בעיקר בחול המועד סוכות ופסח. בהן היו משתתפים מארגון ללימודי יהדות וקבוצות מטיילים מטעם ועדת התרבות של 'הפועל המזרחי'. בפסח תש"ד ארגן מרכז אגודת ישראל עלייה המונית לרגל לירושלים, ובין השאר הוצע למטיילים טיול יומי ביריחו ובים המלח.⁴⁸ עם זאת, לאחר חגי תשרי תש"ב (1941) ניכרה ירידה משמעותית במספר המטיילים ליריחו, שכמעט שלא נזכרת עוד בעיתונות העברית כיעד לטיולים של יהודים. מגמה זו השתלבה בתהליך ההפרדה בין יהודים וערבים, שהתעצמה לאחר דיכוי המרד הערבי. התשתית התיירותית שהתפתחה בקליה, בחופו הצפון-מערבי של ים המלח, סיפקה את הרצון של יהודים לנפוש במזג אוויר חמים בחורף, ומנגד התפתחה יריחו כנווה חורף לערבים עשירים.

מכפר קטן ועלוב הפכה יריחו ל'מועצה מקומית' לפי הגדרת השלטון הבריטי. בשנת 1945 נמנו במקום כ-3,000 תושבים (קרק ואורן-נוריהיים תשנ"ה: 254; שמעוני תש"ז: 183),⁴⁹ וביקורי יהודים ביריחו היו מושא לנוסטלגיה. אחד הכותבים בעיתון הארץ נזכר בערגה:

בזמנים כאשר אפשר היה לטייל בסביבה המרוחקת ההיא... לפני המלחמה ולפני המאורעות היו מבקרים ביריחו יהודים לא מעטים ובמיוחד מפקידי הממשלה ומאנשי 'החברה' בירושלים, שהיו מתאכסנים ב'בית מרים'... כאשר חברי הנהלת הסוכנות... ירדו ליריחו... וערכו שם את ישיבותיהם... האוויר הרך ביריחו בימי החורף והשקט היו מסייעים להם להתרכז בדיניהם. אכן היו אלה ימים 'אידיאליים'.

מטייל אחד דיווח על מפגש עם תושב יריחו, שסיפר כי "טובים הם החיים ביריחו בחורף. הנה עתה נבנו בתי מלון כמו באירופה ממש, ובני אדם עשירים באים לבלות בהם כי הם נועים כאן בחורף". נראה כי הוא התכוון בעיקר לערבים אמידים שנפשו בחורף ביריחו. מטייל מתוך חבורת מטיילים שערכה סיור ממונע במרחב יריחו בחול המועד פסח תש"ו תיאר כיצד "דמומים עברנו את יריחו, לבל תרגיז שירתנו את בני דודנו", ושם זוכרים איך פעם "היו ימים טובים. פעם גרו כאן הרבה יהודים..."⁵⁰ כך נמחקו למעשה יריחו וסביבתה ממפת הטיולים של יהודים בארץ ישראל, ששבו לטייל בה רק לאחר מלחמת ששת הימים.

סיכום

עד אמצע המאה הי"ט היו יריחו ונהר הירדן מחוזות שנמצאו 'מעבר להרי החושך' מבחינת בני המערב: אזור ספר של פרובינציה באימפריה שוקעת, או Terra incognita בתוך ה-Terra Santa. רק במהלך אותה מאה החל שינוי במרחב, בעיקר בשל סקרנות מדעית ותאולוגית, שהובילו אל מרחב יריחו חוקרים, צליינים ותיירים.

סוכני השינוי העיקריים במרחב יריחו בשלהי אותה מאה היו השלטונות העות'מאניים, שפעלו לשיפור ביטחון המבקרים באזור, שליחי הכנסיה הרוסית בארץ ישראל, שמתוך אינטרסים מדיניים ודתיים הקימו את מתקן האירוח הראשון במרחב, ואנשי חברת תומאס קוק, שסיפקו ללקוחותיהם שטיילו במזרח שירותי תיירות ברמה מערבית ויצרו מסד להשקעה של יזמים בפיתוח שירותים אלה ביריחו ובסביבתה. ואולם, חרף ההתפתחויות האלה נותרה יריחו החדשה בעליבותה. הכפר א־ריחא היה אוסף של אתרי לינה במרחב חקלאי ששימשו את הצליינים שנהרו כדי לטבול בנהר הקדוש, את התיירים הסקרנים שחיפשו את שרידי יריחו התנ"כית, ואת המטיילים היהודים – מי במסגרות חינוכיות, מי בקבוצות בוגרים ומי באופן פרטי. במקביל משכה אליה יריחו גם ערבים עשירים, שכמה מהם בנו במקום בתי קיט.

תוצאות מלחמת העולם הראשונה חוללו מהפך במרחב יריחו. בעקבות המלחמה פסקו המוני הצליינים הרוסים מלהגיע. ההתפתחות המוטורית ייתרה את הצורך ללון ביריחו, משום שניתן היה לבקר בנהר הירדן ולשוב לירושלים ביום אחד. מנגד, מספר היהודים שביקרו באזור, בעיקר באופן מאורגן, הלך וגדל, וערב מאורעות תרפ"ט הגיע לשיא. בעקבות המאורעות הלך והצטמצם מספרם של היהודים שהגיעו לטייל ביריחו, ואילו מספרם של המבקרים בים המלח הלך ועלה. מגמת ההפרדה בין העמים התחזקה והעמיקה במהלך המרד הערבי הגדול. אחריו כבר היה ברור כי המהלך הושלם, והוא השתלב בתהליך הפרדה הדרגתי מהמסגרת החברתית והכלכלית הדו־לאומית (ליסק תשנ"ג: 618).

במידה רבה סימלה התפתחות התיירות בים המלח את תחילת שקיעתה של תיירות היהודים והתיירים ליריחו. הצליינים התמעטו והתיירים התרבו. הנופש על שפת הים היה אטרקטיבי יותר מסיפורי התנ"ך והברית החדשה, והמודרנה המעודכנת החליפה את תהילת העבר. סגירתו של 'בית מרים' ביריחו במועד שבו נפתח בקליה המלון היוקרתי מסמלת שינוי זה. יריחו אמנם המשיכה להתפתח כעיירת נופש, אך לקהל נופשים שונה ונבדל: ליהודים היתה קליה, לערבים יריחו.

הפניות

מקורות ארכיוניים

ארכיון המדינה (אה"מ)

עיתונים

דאר היום

דבר

הארץ

הבקר

הזמן

היום סנט-פטרסבורג

המליץ

העולם

על המשמר

הפועל הצעיר

הצבי

הצפה

הצפירה

השקפה

מולדת

The Palestine Post (הפלסטיין פוסט)

The Sentinel (הסנטינל)

ספרים וכתבי עת

אבישר ע' תשע"א. 'טוב לטייל בעד ארצנו' – התפתחויות במיתוס הטיול בראי החינוך הלאומי ציוני. בתוך ג' כהן וא' שיש, עורכים. **הטיולים ככלי חינוכי ערכי**. ירושלים. עמ' 59–87.

אהרנסון א' 1930. **צמח עבר הירדן** (I ו-II). ג'ניבה

אוליפנט ל' 1887. **חיפה: כתבות מארץ-ישראל 1885–1882**. תל אביב.

ארלוזורוב ח' 1949. **יומן ירושלים**. תל אביב.

- ארנון – אוחנה י' 2013. **מרד ערבי בארץ ישראל 1936–1939**. ירושלים.
- אישי-שלום מ' תשכ"ו. **מסעות נוצרים לארץ-ישראל**. תל אביב.
- אשבל ד' 1937. **מה אתה רואה בדרך מירושלים ליריחו**. ירושלים.
- אשבל ד' תשל"ד. **זכרונות מארץ ישראל בימי התורכים, הבריטים ומדינת ישראל**. ירושלים.
- בן אריה י' תשמ"ה. סנג'ק ירושלים בשנות השבעים של המאה ה"ט. **קתדרה** 36: 73–122.
- בן אריה י' תשס"א. התפיסות והדימויים של ארץ-ישראל וירושלים בספרות הנוסעים המערביים של המאה ה-19. בתוך ר' אהרנסון וח' לבסקי, עורכים. **ארץ בראי עברה: מחקרים בגאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל**. ירושלים. עמ' 213–238.
- בן יהודה ב' תש"ל. **סיפורה של הגימנסיה "הרצליה"**. תל אביב.
- בראון ג"ר 1981. הרפתקאות עם חמור סורי. בתוך י' שביט, עורך. **נפלאות ארץ הקודש: מבוחר סיפורי מסע והרפתקאות בארץ-ישראל במאה ה"ט ובראשית המאה העשרים**. ירושלים. עמ' 11–72.
- ברור מ"ה וברור א' תשכ"ו. **זכרונות אב ובנו**. ירושלים.
- ברלוביץ י' תשמ"ז. בגנים נטיילה, בציון המעוטרת. **עת-מול** 73: 3–5.
- ברלוביץ י' תשנ"ב. סיפורי מסעות בעלייה הראשונה. בתוך י' ברלוביץ, עורכת. **אעברה נא בארץ: מסעות אנשי העליה הראשונה**, תל אביב. עמ' 344–350.
- גורן ח' תשס"ה. **'קתולים' אמיתיים וגרמנים טובים: הגרמנים הקתולים וארץ ישראל, 1838–1910**. ירושלים.
- גליק ע' תשפ"ב. **מאהלי קדר למלון יקרה: התפתחותו של מרחב ים המלח-יריחו כמוקד משיכה למבקרים, 1806–1948**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.
- גפני ר' תשע"ז. הנוכחות היהודית ביריחו בתקופת המנדט. **מחקרי בקעת הירדן** ב: 49–69.
- גפני ר' תשע"ח. רופאה יהודייה בעיר ערבית: פעילותה של ד"ר אולגה פיינברג ביריחו בתקופת המנדט. **קורות** כד: ס"ט–פ"ו.
- גפני ר' תש"פ. "ואת האוצר, האם מצאתם אותו?" על מסעות וביקורים עבריים בסרטבה בתקופת המנדט. **מחקרי בקעת הירדן** ה: 53–68.
- גפני ר' ושלום א' תשע"ח. דרך יריח-רבת שאן ומשמעותה בעת החדשה, 1800–1970. **מחקרי בקעת הירדן** ג: 41–66.
- גראבוס א' תשמ"ז. זיקה וזרות ביחסם של הצליינים לארץ-ישראל בתקופת מסעי הצלב. **קתדרה** 41: 37–54.
- ילין ת' 2003. **מכתבי תלמה ילין מהשנים 1912–1959**. ללא ציון מקום הוצאה.
- ילין א' תשל"ט. **לצאצאי – זכרונות**. ירושלים.
- ילין י' תרפ"ד. **זכרונות לבן ירושלם: תקצ"ד-תרע"ח**. ירושלים.

- כהן־הטב ק' 2006. **לתור את הארץ: התיירות בארץ־ישראל בתקופת המנדט הבריטי**. ירושלים.
- כהן־הטב ק' וכץ י' תשנ"ט. מִטְכָּה־סנטה לתורזים: המחקר הגאוגרפי־היסטורי של התיירות ומקומו בחקר ארץ־ישראל. **קתדרה** 91: 122–123.
- לוק ה"צ וקית־רוטש א' תרפ"ד. **ספרה של ארץ ישראל**. ירושלים.
- לינטש ו"פ 1849. **מסע מחקר אל הירדן וים המלח**. פילדלפיה.
- לונץ א"מ תרנ"א. **מורה דרך בארץ ישראל וסוריה**. ירושלים.
- לונץ א"מ תרנ"ו. **לוח ארץ ישראל**. ירושלים.
- ליסק מ' תשנ"ג. מבט מאוחר על החברה והמשק בארץ־ישראל המנדטורית. בתוך א' בראלי ונ' קרלינסקי, עורכים. **עיונים בתקומת ישראל: כלכלה וחברה בימי המנדט 1918–1948**. שדה בוקר. עמ' 617–626.
- מִסְלָה** תרפ"ד. חלק ראשון: תנועת הפועלים העברים בארץ־ישראל. ירושלים.
- ניר ר' 2012. יוחנן המטביל: המאמין הנוצרי הראשון. **זמנים** 120: 30–39.
- סימון ר' תשמ"א. המאבק על המקומות הקדושים לנצרות בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית 1516–1853. **קתדרה** 17: 107–126.
- פרידמן א' תשנ"ג. קודש וחול בתפיסת ארץ־ישראל בעיני הצליינים במאה ה"ד. בתוך י' דרורי, עורך. **ארץ־ישראל בתקופה הממלוכית**. ירושלים. עמ' 128–141.
- צ'רקנסקי א' 2019. **התפשטות הכנסייה הרוסית הפרובוסלבית בארץ ישראל**.
https://cdn-cms.f-static.com/uploads/2405386/normal_5d41a44705861.pdf. קובץ מקוון:
- קונפורטי י' תשמ"ה. חלוצים בולגרים בעיר התמרים. **עת־מול** 239: 13–15.
- קורן ד' 2008. **תבנית נוף מולדתו**. חיפה.
- קיש פ' תרצ"ט. **יומן ארץ־ישראלי**, כרך שני. תל אביב.
- קרק ר' ואורן – נורחיים מ' תשנ"ה. **ירושלים וסביבותיה: רבעים, שכונות וכפרים 1800–1948**. ירושלים.
- שילוני צ' תשנ"ד. מִפְעָלוֹת הַבִּאָרוֹן הַצִּרְפִּיתִי דֶּה־פֶּיִלָּא בארץ הקודש (1884–1925). **קתדרה** 72: 67–74.
- שמעוני י' תש"ז. **ערביי ארץ־ישראל**. תל אביב.
- Baedeker 1876;1894;1906. *Palestine and Syria Handbook for Traveller's*. London.
- Bar David Lyons M. 1953. *My Promised Land*. NY.
- Bliss F.J. 1894. The Recent Pilgrimage to Jerusalem. *Palestine Exploration Quarterly* 26: 101–108.
- Browne J.R. 1853. *Yusef; or The journey of the Frangi: a crusade in the East*. NY.

- Büssow J. 2011. *Hamidianzu Palestine: Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908*. Leiden and Boston.
- Cohen Hattab K. 2022. Zionist Pilgrimages: The Beginning of Organized Zionist Jewish Tourism to Palestine at the end of the Ottoman Period. *Jewish Culture and History* 3:201–220.
- Cohen-Hattab K. and Shoval N. 2015. *Tourism, Religion and Pilgrimage in Jerusalem*. New York.
- Cook's Tourist's HandBook for Palestine and Syria 1876;1924*. London.
- Cook's Excursionist and Tourist Advertiser:1872; 1873; 1877; 1879; 1890; 1901;1902.
- Cook's Nile Services and Palestine Tours: Egypt, the Nile, Sudan, Palestine and Syria: Season 1929/30;1930/31.
- De Chateaubriand F.R. 1859. *Itinéraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris*. Paris.
- Eini R. 2005. *Mandated Landscape: British Imperial Rule in Palestine: 1929-1948*. New York.
- Heusser H. 1916. *The Land of the Prophets*. NY.
- Kark R. 2011. From Pilgrimage to Budding Tourism: the role of Thomas Cook in the rediscovery of the Holy Land in the nineteenth century. In S. Searight and M. Wagstaff, eds. *Travellers in the Levant: Voyagers and Visionaries*. Durham. Pp. 155–174.
- The Traveler Gazette*, 1922; 1922/3; 1924;1927.
- Luke H. and Keith-Roach E. 1934. *The Handbook of Palestine and Trans Jordan*. London.
- Melville H. 1956. *Journal up the Straits: October 11, 1856 – May 5, 1857*. NY.
- Patai R. 1992. *Between Budapest and Jerusalem: The Patai Letters 1933-1938*. Salt Lake City.
- Pococke R. 1745. *A Description of the East and some other Countries*. London.
- Olin S. 1851. *Travels in Egypt, Arabia Petra and the Holy Land*, Vol II. NY.
- Samuel E. 1970. *Lifetime in Jerusalem: The Memoirs of the Second Viscount Samuel*. London.
- Roberts D. 1855. *The Holy Land: Syria, Idumea, Arabia, Egypt & Nubia*. London.
- Robinson E. and Smith E. 1860. *Biblical Research in Palestine and in the Adjacent Regions, a Journal of Travels in the Year 1838*, Vol. 1. London.
- Samuel L.S. 1945. *Memories*. London.
- Salmon P.R. 1903. *A Photographic Expedition in Egypt, Palestine, Turkey and Greece*. London.
- The Traveler Gazette* 1922; 1922/3; 1924;1927.
- Twain M. 1875. *The Innocents Abroad (or: the 'Pilgrims' Progress)*. Hartford.
- Van De Velde C.W. 1854. *Narrative of a Journey Though Syria and Palestine in 1851 and 1852*. London.

הערות:

- 1 מאמר זה הוא עיבוד של פרק מתוך עבודת מחקר לתואר שני העוסקת בהתפתחות התיירות במרחב ים המלח-יריחו. תודיתי נתונה לפרופ' קובי כהן-הטב, ראש החוג ללימודי ארכיאולוגיה וארץ ישראל באוניברסיטת בר אילן, על עצותיו המועילות; לאשת דודי, שרנה קיסילביץ, על פענוח כתבי היד באנגלית; ולסמדי מלמד ונטשה פיישר מהספרייה האקדמית במכללת כנרת על הנגשת מקורות טקסטואליים ייחודיים.
- 2 על התפתחות תשתית התיירות בארץ בתקופה הנדונה ראו כהן-הטב 2006.
- 3 ככלל אין בנמצא מחקרים בעברית על ההיסטוריה של יריחו בעת החדשה, למעט שני מאמרים של ראובן גפני (ראו גפני תשע"ז; תשע"ח). למאמר קצר נוסף על ניסיון של התיישבות של יהודים ביריחו ראו קונפורטי תשע"ה.
- 4 **המליץ**, 13.11.1898. הדרך מירושלים מזרחה הייתה הנתיב היחידי שדרכו ניתן היה להגיע ליריחו. הדרך מבית שאן דרומה הייתה באותה תקופה משובשת ולא בטוחה לעוברים בה. ראו: גפני ושולם תשע"ח: 45-46.
- 5 על ניסיון כושל לרכישת קרקעות עבור הקתולים הגרמנים ביריחו בשנת 1878 ראו גורן תשס"ה: 141.
- 6 לפרסומים של חברת תומאס קוק, ובהם הצעות לטיולים בארץ ישראל בכלל ובאזור ים המלח-יריחו בפרט ראו: *Cook's Excursionist and Tourist Advertiser*: 1872, 1873, 1877, 1879, 1901.
- 7 על הסכנות באזור העיד הדיפלומט והסופר הצרפתי פרנסואה רנה דה שטובריאן, (De Chateaubriand) שביקר במרחב בשנת 1806. "את תוארי זרימתו של הירדן", כתב שטובריאן, "ניתן לשער רק על פי הערבות והקנים הצומחים על גדותיו; והערבי שוכב במארב בין הקנים הללו ומחכה לשעת כושר, כדי לתקוף את הנוסע ולבזוז את הצליין". ראו De Chateaubriand 1859: 231.
- 8 הציטוטים מהמקור באנגלית. לגרסה העברית ראו: בראון 1981. על המסע ליריחו ראו עמ' 52-47.
- 9 ד' ילין, לארץ הירדן. **המליץ**, 25.12.1899. נראה כי ילין טעה בקביעת סדר ייסוד המלונות ביריחו: מלון ירדן היה הראשון ואחר כך נוסדו האחרים.
- 10 האגרונום אהרון אהרנסון, שהשתתף במסעות חקר לאזור בעשור הראשון של המאה הכ', ציין ביומנו כי במסעו הראשון, בשנת 1904, הוא לן ב'הוטל די פארק'. במסעו השני, בשנת 1906, הוא לן במלון ירדן, ובמסעו האחרון, בשנת 1908, במלון Belle vue. ראו: אהרנסון 1930: 6 (יומן, 15.3.1904), 46 (יומן 27.3.1906), 92 (יומן, 16.4.1908).
- 11 **הצבי**, 16.2.1911. מלון 'הוברד' אינו מוזכר במקורות אחרים. נראה כי זהו שמו של בעל אחד מן המלונות. סביר להניח כי זהו שיבוש השם 'הווארד': אלכסנדר הווארד, סוכן חברת תומאס קוק בארץ, שהיה לתקופה קצרה בעליו של מלון בירושלים שנשא את שמו (לאחר מכן שינה את שמו ל-Du parc, ובהמשך היה למלון 'פאסט'). הוברד הוא האופן שבו איית את שמו דוד ילין במאמר שכתב על העיר יפו: "הוברד אשר הרחיב את מלונו בירושלים חמשת מונים לא הגדיל את בית מלונו שביפו כלל. הוברד זה אשר יד ושם לו בקרב תרי הארץ, בהיותו אחד הקבלנים הגדולים למסעים אחרי קוק האנגלי... ועתה הוא מחזיק בירושלים את בית המלון היותר גדול הוא 'הוטל הוברד'... ראו: עיר הפרדסים. **המליץ**, 7.11.1900; א"י טריוואקס, על שפת הירדן. **הצפירה**, 7.7.1911.
- 12 היצהרי, מירושלים ליריחו. **הצפירה**, 3.3.1912.
- 13 ד' ילין, לארץ הירדן. **המליץ**, 13.12.1899.
- 14 א"ד שטיין, מירושלים לים המלח (מכתבי אלה הנוסעים האשכנזים). **היום סנט פטרסבורג**, 7.6.1887.

- 15 תיאור טיול התלמידים בהובלתו של לונץ הוא עדות ראשונה לטיילות חינוכית בארץ ישראל. ראו: ברלוביץ תשמ"ז: 4; לונץ תרנ"ו: 59-80.
- 16 לא ברור מדוע לונץ לא כלל את האכסניה הרוסית כאפשרות ללינה ביריחו.
- 17 **הצבי**, 19.6.1896; באה"ק, ערי הארץ ומספר יושביהן. **המליץ**, 13.8.1895. "יריחו: ... בה יושבים כשמונים משפחות מושלמים ומשפחות אחדות נוצרים וזה כשנתיים התאחזו בה שישה יהודים בלי בני ביתם והמה מחזיקים חנויות מכל מיני סחורה"; נושא ניסיונות ההתיישבות של יהודים ביריחו חורג מתחום מחקרנו זה, ומובא כאן רק בהקשר התיירותי שלו. על מאמרים העוסקים בנושא זה ראו הערה 3. אורנשטיין סח לאורחיו כי ביריחו תמון פוטנציאל כלכלי רב לבעלי הון יהודים, והביא כדוגמה את עשירי ירושלים הערבים הנופשים ביריחו בימי החורף "בבתים דלים וגרועים" ואת "בעלי המלון הנוצרים אשר פה הולכים ומתעשרים... ולפי מה שהננו רואים בעינינו הולך ורב מדי שנה בשנה מספר התיירים הבאים לבקר את המקום הזה". הוא עצמו הלך את אורחיו ב"חדרים צרים אחדים ולא-נקיים". ראו: ד' לילן, לארץ הירדן. **המליץ**, 24.12.1899; 3.1.1900; תלמידי הכיתות הגבוהות בבית הספר לעיוורים בירושלים לנו ב'אכסניא של אחינו היהודים ביריחו', שסיפקה אוכל כשר לבאים בשעריה. ראו: א' צבי, טיול חניכי בית העורים ליריחו, ים המלח והירדן. **השקפה**, 23.6.1905.
- 18 א"י טריוואקס, על שפת הירדן (רשימות מארץ ישראל). **הצפירה**, 7.7.1911.
- 19 התלמידים ומוריהם לנו בבית מלון ביריחו. לא צוין באיזה מהם.
- 20 מכתב מיפו. **הזמן**, 21.3.1913; שנה לאחר מכן שבו תלמידי הגימנסיה לטיול באזור. ראו: **הצפירה**, 14.4.1914.
- 21 **השקפה**, 23.8.1904. "תבור – מרכז עברי לקבלת מסעות בארץ ישראל ובחו"ל... [מציע] עונג חדש, מיוחד במינו... והיא: נסיעה בת ארבעה ימים אל ירושלים... ואל יריחו, הירדן, וים המלח".
- 22 חב"י, יריחו. **השקפה**, 4.7.1906.
- 23 א"צ אידלסון, יריחו (רשמי מסע). **מולדת**, ניסן-אלול תרע"ג, עמ' 35. הכותב לן ב'מלון היווני' (ככל הנראה מלון ירדן) ויצא לשיט בירדן, שם ראה חבורה גדולה של צליינים רוסים.
- 24 **השקפה**, 16.11.1906; **הזמן**, 17.2.1907; **הצפירה**, 1.4.1913. על שיירות אלה ראו: Cohen-Hattab 201-220: 2022.
- 25 י"פ, אל הירדן. **הארץ**, 23.8.1918. רשמי טיול מירושלים לים המלח ויריחו שנכתבו בחודש אב תר"ע (אוגוסט 1910).
- 26 י' בן צבי, ספר יריחו (עלים מיומני), 1922, תיק פ – 5 / 1909, אה"מ; חיבורי רחל ינאית בן צבי, תיק פ – 7 / 2717, שם.
- 27 ד' יפה, הישוב בסביבת יריחו וים המלח. **הפועל הצעיר**, 18.2.1921.
- 28 מהשוואה בין המידע שרשם יצחק בן צבי ביומנו לזה שרשמה רעייתו רחל ינאית בעניין סיורם המקיף ביריחו ובסביבתה (ראו הערה 26) עולה כי לפי גרסת בן צבי הם לנו בלילה הראשון במלון ירדן, ואילו לפי גרסת רחל ינאית העגלה שבה נסעו הביאה אותם למלון ירדן, "בית המלון היחיד במקום. מלון מפואר למדי המיועד לתיירים ולאפנדים (אך) אין זה בשבילנו. לא לפי כיסנו". כך או כך, בשאר לילותיהם ביריחו התארחו בני הזוג בן צבי אצל משפחת מזרחי, בעלי בית ופרדס ביריחו; על תלאות משפחת מזרחי ביריחו ראו: גפני תשע"ז: 57-61.
- 29 **הארץ**, 14.3.1920; 17.3.1921.
- 30 לצד אלה החלו גם חברי 'אגודת משוטטים ארץ ישראלית' לטייל באותה תקופה במרחב יריחו-ים המלח. ראו: ד' בנבנישתי, לים המלח וערבות יריחו (מסוירי אגודת המשוטטים בא"י). **הארץ**, 5.3.1930.
- 31 **הארץ**, 25.4.1925.
- 32 יריחו. **דבר**, 17.5.1930.
- 33 הים החי. **הארץ**, 10.4.1928.

- 34 י' אריא, בערבות יריחו. **דבר**, 22.4.1928. דיווחים על טיולים של קבוצות נוספות לים המלח-יריחו (דוגמאות מתוך מבחר): **הארץ**, 11.11.1930; 25.3.1931; **דבר**, 10.2.1931.
- 35 בבית הנציב העליון. **הארץ**, 31.12.1920; 174: Samuel 1945.
- 36 רפלקטור, בית מרים. **הפלסטיין פוסט**, 9.5.1938; קולמוס, רשימות בית מרים. **הארץ**, 19.1.1936. לפי גרסה אחרת, ביאטריס סמואל קיבלה את חלקת הקרקע ביריחו לא כמתנה מהממשלה אלא כשי מחברותיה. ראו: ילין תשל"ט: 96. מכתבי אדווין סמואל אל הרברט סמואל, 8.1.1927, 8.2.1927, 30.3.1927, תיק פ-653/2, אה"מ; האחריות בפועל על בית מרים ועל תיאום הביקורים בו הוטלה על סלינה מילשטיין (Millstein), ששירתה במערך האדמיניסטרטיבי של הממשל הבריטי. משנת 1931 ועד סגירתו בשנת 1938 השתתפה ממשלת פלשתינה-א"י במימון הוצאות הבית.
- 37 Visitors Book Beit Miriam, תיק פ-6/654, אה"מ. אדווין סמואל שירת בצבא הבריטי במלחמת העולם הראשונה, ועימו הגיע לארץ ישראל. הוא שירת בתפקידים שונים בממשל הבריטי בארץ, ראו Samuel 1970. נורמן בנטוויץ (שחתם את שמו בספר האורחים כ"מ. בנטביש', משום ששמו העברי היה מתתיהו, נישא להלן קרוליין לבית פרנקלין, אחייניתה של ביאטריס סמואל. אחותו, הצ'לנית תלמה, נישאה לאליעזר, בנם של דוד ואיטה ילין. על החופשות החורפיות בבית מרים כתבה איטה ילין בזכרונותיה: "הבית מרהט באפן פשוט אך מעשי, כל הבא להתגורר בו מוצא כל מה שנחוץ לו והוא מרגיש עצמו בביתו, והשקט הגמור השורר בו מרגיע את עצבי אחרי עזבו את ירושלים הסואנת). ראו: ילין תשל"ט: 96. תלמה ילין תארה כמה פעמים את הנופש המשפחתי במקום. ראו: ילין 2003: 97 (מכתב מתאריך 29.1.1934), 99 (מכתב מתאריך 22.3.1935).
- 38 עם האורחים היהודים-ירושלמים נמנו משפחתו של איש העסקים, הסופר והפעיל הציוני מרדכי בן הלל הכהן. לעיתים עם חתנו ארתור רופין ומשפחותיהם של 'קנצלר' האוניברסיטה העברית יהודה מאגנס, הפעיל הציוני עו"ד צבי שוורץ, פרופ' שמואל הוגו ברגמן, פרופ' עקיבא ארנסט סימון, פרופ' גרשם שלום, עו"ד ומ"מ ראש עיריית ירושלים דניאל אוסטר, מייסד ועורך העיתון הפלסטיין פוסט גרשון אגרנוסקי, העיתונאי והפובליציסט משה מזיני, מנהל בית החולים הדסה ד"ר חיים יסקי, גואל הקרקעות חיים מרגליות קלוורסקי, הביבליוגרף אברהם יערי, רופא העיניים ד"ר אברהם ורעייטו הצייירת אנה טיכו, יצחק עבאדי – המתורגמן לעברית של ממשלת פלשתינה-ארץ ישראל, הצייר ראובן רובין והמשוררת אנדה פינקרפלד-עמיר. עם האורחים הבריטים נמנו, בין השאר, אלברט מונטיפיורי חיימסון – מנהל מחלקת העלייה של ממשלת פלשתינה-ארץ ישראל, גילברט קלייטון (Clayton) שהיה מזכיר הממשלה, וג'וזף פ' ברודהרסט (Broadhurst) – מפקד הבולשת הבריטית (C.I.D.).
- 39 רפלקטור, בית מרים. **הפלסטיין פוסט**, 9.5.1938. על התפתחות התיירות בים המלח בכלל ובניית מלון קליה היוקרתי בפרט ראו: גליק תשפ"ב: 84–105.
- 40 **הסנטינל**, 19.1.1939. פיינברג, ילידת רוסיה, למדה רפואה בציריך, היגרה לשיקגו ועלתה לארץ. ראו: גן עדן לזקני תימן בעין שמר. **דבר**, 9.10.1951; מכתב פרטי. **הארץ**, 11.9.1929; על ד"ר פיינברג ראו מאמריו של ראובן גפני הנזכרים בהערה 3; דוד קורן (קורנל), 'המוכתאר' של קיבוץ בית הערבה, סיפר כי הוא וחבריו לנו מעת לעת במרפסת ביתה של פיינברג ביריחו. הם כינו אותה 'הדוקטורה'. כשנאלצה לעזוב את יריחו היא הותירה את חלקת הקרקע שהייתה בבעלותה למשמרת אצל מייג'ור טאלוק (סקוטי, ממיסדי חברת האשלג וחברת התיירות קליה בים המלח. ככל הנראה משום שסברה כי בהיותו אנגלי בעל מעמד לא יפגעו ברכוש זה). לבקשתו הועברה האחריות על עיבוד הגידולים לחברי הקיבוץ. ראו: קורן 2008: 95–96.
- 41 **דבר**, 26.3.1930; יהושע משולח, **העולם**, 22.4.1930.
- 42 **דאר היום**, 9.9.1932; **דבר**, 3.10.1933; 25.11.1934; 21.4.1941.
- 43 אורי קיסרי, אני תייר. **דאר היום**, 14.2.1934.

- 44 גליק תשפ"ב: 56. סקירה של 66 ידיעות בעיתונות העברית בשנים 1930–1947 שבהן הוזכרו קבוצות שטיילו במרחב ים המלח–יריחו העלתה את הממצאים הבאים: רק קבוצה אחת ביקרה ביריחו ולא הגיעה אל ים המלח. 37 קבוצות ביקרו רק בים המלח, ו־28 קבוצות שילבו ביקור בים המלח עם סיור ביריחו ובאתריה. 14 קבוצות שילבו בביקוריהן גם סיור בנהר הירדן. זאת בניגוד לאפיון של ביקורי הקבוצות באזור עד שנות ה־20, אז היה מספר גדול יותר של קבוצות של מטיילים יהודים שפקדו את יריחו והאתרים סביבה ולא הגיעו אל ים המלח.
- 45 **דבר**, 12.1.1936; **הפלסטיין פוסט**, 19.9.1938.
- 46 הקולונל קיש היה ראש המחלקה המדינית בסוכנות היהודית. חיים ארלוזורוב, מחליפו בתפקיד, קיים גם הוא ישיבות בביתה של פיינברג, ותיאר ביומנו כיצד בסוף יום עבודה מתיש "היה עלי לרדת ליריחו לישיבת הנהלה שסודרה באופן כזה שתימשך כל הערב וכל יום המחרת, כדי שנוכל למצות את סדר היום הארוך". ראו: ארלוזורוב 1949: 181.
- 47 לידיעות על הטרור בדרך יריחו ראו (דוגמאות מתוך מבחר): התנקשות בדרך ירושלים יריחו. **דבר**, 9.6.1936; גשר פוצץ. **דבר**, 11.5.1936; **הארץ**, 27.10.1937; 25.10.1938. על המרד הערבי בכלל ראו ארנון־אוחנה 2013. על השתלטות כנופיה על יריחו ראו עמ' 152. על דיכוי הסופי של המרד – עמ' 240; להתקפות על ביתה של ד"ר פיינברג ביריחו ולנסיבות עזיבתה את הכפר ראו: **הפלסטיין פוסט**, 1.6.1936; 20.9.1938; מכתב מיריחו. **הסנטינל**, 19.1.1939.
- 48 **דבר**, 29.10.1940; **הצפה**, 8.4.1941; 22.9.1942; **הארץ**, 25.4.1944.
- 49 המספרים במדויק: 3,010 תושבים, מהם 2,570 מוסלמים, 170 נוצרים ו־260 יהודים (כנראה חברי קיבוץ בית הערבה וילדיהם).
- 50 ר"ן, ראיתי שמעתי, **הארץ**, 13.11.1945; א. אביורם, במקום בו נכרתו מי הירדן. **הבקר**, 26.4.1946; יונה כהן, טיול לימה של סדום. **הצפה**, 24.5.1946. החל משנת 1943 הפכו הידיעות על טיולים של יהודים ביריחו לספורדיות. לידיעות האחרונות בנושא ראו: **דבר**, 4.6.1946; 25.9.1946; **על המשמר**, 22.9.1947; 30.9.1947.

